

ΤΕΛΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα)

Κωδικός Έργου 82386

ΕΥ Αμαλία Αβραμίδου, επίκ. καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, Τ. ΓΦΠΠΧ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το Πρόγραμμα μελέτης του υλικού από το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα) διήρκησε από τις 30.10.2019 έως τις 25.12.2019 και χρηματοδοτήθηκε με Ε5,000 από το Ίδρυμα Γεωργίου και Βικτωρίας Καρέλια. Συμμετείχαν η επίκ. καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας Αμαλία Αβραμίδου (ΔΠΘ) και η αρχαιολόγος Κωνσταντία Αμοιρίδου (εξωτερική συνεργάτης). Οι εργασίες έλαβαν χώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας και στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, ΔΠΘ. Ευχαριστές οφείλονται στην Προϊσταμένη της ΕΦΑ Καβάλας – Θάσου κας Σταυρούλα Δαδάκη για την άδεια μελέτης του υλικού καθώς και στον Ακαδημαϊκό Μιχάλη Τιβέριο και την επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα για τον συμβουλευτικό τους ρόλο.

Επιγραμματικά, **εκπονήθηκαν οι παρακάτω εργασίες**

- Πλύσιμο 160 κιβωτίων κεραμικής, περ. 95.000 όστρακα
- Καταμέτρηση, ζύγισμα, ομαδοποίηση της κεραμικής και λοιπών αντικειμένων
- Διαλογή και φωτογράφιση επίλεκτων οστράκων
- Καταλογογράφηση περ. 600 λημμάτων
- Ταξινόμηση τους υλικού στην αποθήκη του Μ. Καβάλας
- Μελέτη και δημοσίευση προκαταρκτικών αποτελεσμάτων

Αναλυτική **περιγραφή των αποτελεσμάτων** αυτών των εργασιών και προγραμματισμένες **δράσεις διάδοσης** ακολουθούν μετά το σύντομο ιστορικό της έρευνας. Τα **συμπεράσματα** των ερευνών μας παρουσιάζονται ανά κατηγορία υλικού (αρχιτεκτονικά, επιγραφές, κεραμική – το μεγαλύτερο και πιο σημαντικό τμήμα των ευρημάτων – ειδώλια, γυάλινα, οστέινα κ.ά. μικροαντικείμενα).

ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Η σημερινή πόλη της Καβάλας είναι χτισμένη πάνω από την αρχαία Νεάπολη, τη σημαντικότερη θασιακή αποικία του 7^{ου} αι. π.Χ. Η θέση της στις παρυφές του όρους Σύμβολον κοντά στον ποταμό Στρυμόνα εξασφάλιζε προνομακή πρόσβαση στο Παγγαίο, στην πεδιάδα των Φιλίππων και στην ενδοχώρα, ενώ το λιμάνι της και η εγγύτητα με τη Θάσο εξηγούν το διαχρονικό ενδιαφέρον των αποίκων στην περιοχή και τη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη της πόλης.

Στο δυτικό άκρο της τριγωνικής χερσονήσου, γνωστής σήμερα ως «Παναγία», εντοπίστηκε στα τέλη του 1930 από τον Γεώργιο Μπακαλάκη το ιερό της Παρθένου. Μερικές δεκάδες μέτρα από το κονάκι του Μεχμέτ Αλή και πλησίον του Ιμαρέτ, ο Μπακαλάκης έφερε στο φως πλήθος ευρημάτων από το τέμενος της προστάτιδος θεάς της Νεάπολης. Το όνομά της, Παρθένος, επιβεβαιώθηκε από ενεπίγραφα όστρακα και μαρμάρινες επιγραφές, αλλά ο χαρακτήρας και η σχέση της με την Άρτεμη, τη Βενδίδα και τοπικές θρακικές θεότητες παραμένει ακόμη υπό συζήτηση. Το ιερό ακμάζει στα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια, διάγει μια κάμψη κατά τον 5^ο αιώνα και έπειτα φαίνεται να επανακάμπτει τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα και τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Ευρήματα ελληνιστικής εποχής υπάρχουν, αν και σαφώς λιγότερα.

Πολλά από τα ευρήματα του Μπακαλάκη λεηλατήθηκαν, καταστράφηκαν ή χάθηκαν κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ άλλες αρχαιότητες υπέστησαν ζημιές τόσο από τα Βρετανικά/Ινδικά στρατεύματα που είχαν επιτάξει το μουσείο όσο και μετέπειτα κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Οι ανασκαφές στην περιοχή του ιερού ξεκίνησαν πάλι κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960 από τον Δημήτριο Λαζαρίδη, υπό

δύσκολες και συχνά επικίνδυνες συνθήκες. Έκτοτε η Εφορεία Καβάλας και Θάσου εκπόνησε περιστασιακές σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του ιερού.

Από το 2018 έχει ξεκινήσει η μελέτη του ιερού της Παρθένου από την υπογράφουσα με στόχο τη δημοσίευση των ευρημάτων και την εξέταση της σημασίας του για τη θασιακή περαία και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου, αλλά μόλις το 2019 διεκδικήσαμε χρηματοδότηση ικανή να στηρίξει το κόστος ενός πολύμηνου έργου.

Κατά το 2018 – 2019 στον φιλόξενο χώρο του Μουσείου Καβάλας και με τη συνδρομή εθελοντών πλύθηκαν, καταμετρήθηκαν, ζυγίστηκαν, φωτογραφήθηκαν, ομαδοποιήθηκαν και ταξινομήθηκαν περ. 160 κασόνια με κεραμική και μικροευρήματα. Παράλληλα έγινε διαλογή διαγνωστικών και άλλων χαρακτηριστικών ευρημάτων, εντοπίστηκαν και φωτογραφήθηκαν 20 κασόνια με συντηρημένα κεραμικά, πήλινα και άλλα αντικείμενα, ενώ καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν πάνω από τα μισά από τα 60 συρτάρια με προεπιλεγμένα όστρακα. Μέχρι στιγμής έχουμε δώσει 600 περίπου αριθμούς καταγραφής και συνεχίζουμε με τη μελέτη επιμέρους κεραμικών ομάδων, αλλά και τη συντήρηση και σχεδίαση επιλεγμένων αντικειμένων.

ΕΠΙΚΑΙΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μελέτη του υλικού ήταν αφενός η ψηφιοποίηση των ημερολογίων ανασκαφής και αφετέρου η ενοποίηση των ανασκαφικών σχεδίων του Μπακαλάκη, του Λαζαρίδη και μετέπειτα ανασκαφέων, ώστε να μπορέσει να γίνει ο έλεγχος με τα ημερολόγια και η ταύτιση των οικοπέδων. Τα σχέδια αυτά τοποθετήθηκαν με τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια στον σημερινό κάναβο της Παλαιάς Πόλης της Καβάλας και σε συνάρτηση μεταξύ τους, κάτι που δεν ήταν εύκολο καθώς το σχέδιο του Μπακαλάκη ήταν μεν πλήρες πληροφοριών αλλά δεν είχε συνταχθεί από αρχιτέκτονα/τοπογράφο, ενώ από τις ανασκαφές του Λαζαρίδη κι έπειτα υπήρχαν μεν τοπογραφικά αλλά κανένα δεν διέθετε όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και λοιπά χαρακτηριστικά του χώρου συγκεντρωμένα. Με τη γεωαναφορά, επικαιροποίηση και συστηματικοποίηση των ανασκαφικών σχεδίων έχουμε πλέον μια καλή εικόνα του χώρου του Ιερού, που μας επιτρέπει να συνεξετάσουμε τα τμήματα τοίχων από μάρμαρο και γρανίτη που εντόπισαν οι ανασκαφείς με την τάφρο, το πηγάδι, τις πυρές και τους αποθέτες.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αρχιτεκτονικά μέλη παλαιά και νέα

Τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που έφεραν στο φως οι ανασκαφείς τον περασμένο αιώνα μελετήθηκαν από τον ακαδημαϊκό Μανώλη Κορρέ στο πλαίσιο της αναστήλωσης τμήματος του ναού της Παρθένου. Στο πλαίσιο του Έργου η ομάδα μας εντόπισε αρκετές κεραμίδες και λιγοστά μαρμάρινα και πήλινα αρχιτεκτονικά θραύσματα, τα τελευταία ίσως να σχετίζονται με τον αρχαϊκό ναό ή άλλο κτήριο του 6^{ου} αι. Επόμενος στόχος μας είναι η επεξεργασία των δεδομένων ώστε να προσεγγίσουμε τις διαστάσεις του ναού των αρχών του 5^{ου} αιώνα και να διερευνήσουμε την πιθανότητα συσχετισμού κάποιου από τους αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους με τον ναό.

Επιγραφές

Οι επιγραφές που έχουν βρεθεί στο ιερό δημοσιεύτηκαν στο παρελθόν από τους πρώτους μελετητές, ωστόσο σε επόμενο στάδιο μελέτης, θα εξετασθούν εκ νέου. Στόχος μας είναι να δημοσιευθούν ως παράρτημα στον τόμο με τα ενεπίγραφα όστρακα και τους ενσφράγιστους αμφορείς.

Κεραμική

Ο Μπακαλάκης αναφέρει πως συνέλεξε περί τα 4000 όστρακα από τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1930, εκ των οποίων περιγράφει στον κατάλογό του γύρω στα 400, δηλαδή μόλις το 1/10. Κατά την περίοδο εκπόνησης του έργου καταμετρήσαμε περίπου 95.000 όστρακα (εξαιρουμένων των συντηρημένων και των αγγείων που βρίσκονται στην έκθεση), το συνολικό βάρος των οποίων αγγίζει τον έναν τόνο.

Πάνω από τα μισά όστρακα ανήκουν σε αγγεία πόσεως, κυρίως κύλικες αλλά και σκύφους, κοτύλες, μεγαρικούς σκύφους, ενώ τουλάχιστον το 1/3 του συνόλου των οστράκων προέρχεται από μελαμβαφή αγγεία. Αρκετά εντυπωσιακός είναι ο αριθμός θραυσμάτων από θασιακές κύλικες, περ. 13.000, τον οποίο συναγωνίζονται τα αττικά παραδείγματα και της ανατολικής Ελλάδας. Εξίσου αυξημένα είναι τα όστρακα θασιακών λεκανίδων και πινακίων. Ξεχωρίζουν τα άνω των 3000 θραύσματα και μερικές δεκάδες ακέραια λυχνάρια, ενώ στα ίδια νούμερα κυμαίνονται και τα θραύσματα από αμφορείς και κρατήρες. Λιγότερο από 10% του συνόλου των οστράκων προέρχεται από κορινθιακά αγγεία, και ακολουθούν άλλα εργαστήρια όπως το λακωνικό, χιακό κ.ά.

Τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία πιστοποιούν (α) την ποικιλία εισηγμένων και ντόπιων αγγείων και άρα τη μεγάλη επισκεψιμότητα και τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του ιερού (β) τη μεγάλη τοπική παραγωγή κι επομένως τη συμβολή του Ιερού στην οικονομία της περιοχής (γ) την ευρύτατη χρήση αγγείων πόσεως, η οποία με τη σειρά της και σε συνδυασμό με τον αυξημένο αριθμό πινακίων, κρατήρων και αμφορέων παραπέμπει σε ιερά συμπόσια (δ) την τέλεση νυχτερινών τελετών..

Ενέπιγραφα Όστρακα

Από τα 95.000 περίπου όστρακα από το Ιερό της Παρθένου μόλις 190, δηλ. το 0.2%, φέρουν graffiti ή σπανιότερα dipinti. Από αυτά 13% φέρουν αναθηματικές επιγραφές με το ρήμα 'ανέθεκεν', περ 32% σώζει το όνομα της θεάς, συνήθως με τα τρία αρχικά γράμματα ΠΑΡ, ένα 40% των οστράκων έχει μεμονωμένα γράμματα ή συμπλήματα, ένα 7% σώζει τμήματα άλλων επιγραφών, π.χ. ΜΕΓΑΚΛΕΟΣΕΜΙ, ΧΑΙΡΕΚΑΙΠΙΕΙ, ενώ ένα 8% σώζει εγχάρακτα σχέδια.

Πίνακες

Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα που εντοπίσαμε κατά την ταξινόμηση του υλικού ήταν οι αναθηματικοί πίνακες. Αν και αποσπασματικά σωζόμενοι οι περισσότεροι, μπορεί κανείς να επισημάνει (α) την ύπαρξη των λεγόμενων γραπτών κωδωνόσχημων πινάκων με παράλληλα από τη Θάσο (β) την πιθανότητα κέντρου παραγωγής αυτών κοντά στο Ιερό λόγω ενός παραδείγματος με ανεπιτυχή όπτηση που βρέθηκε στους αποθέτες (γ) την ύπαρξη πινάκων μεγάλου μεγέθους (δ) τα εντυπωσιακού μεγέθους και διακόσμησης πινάκια τόσο θασιακά, όσο και κορινθιακά και αττικά, τα οποία θα ήταν ανηρτημένα στο ιερό.

Ειδώλια

Κατά την περίοδο του Έργου εντοπίστηκαν 200 νέα θραύσματα ειδωλίων κυρίως γυναικείων, αρχαϊκής και ελληνιστικής εποχής, τα οποία ανέλαβε να τα μελετήσει η αρχαιολόγος Αλεξάνδρα Προκόβα.

Μεταλλικά

Εκτός από τα κασόνια της κεραμικής εντοπίστηκε ένα κιβώτιο με μεταλλικά ευρήματα ενώ κατά το πλύσιμο των οστράκων βρέθηκαν πρόσθετα μικρότερα μεταλλικά αντικείμενα και νομίσματα, τα οποία δόθηκαν για συντήρηση. Πέραν των μολύβδινων συνδέσμων – η πλειονότητα των οποίων προέχεται από έναν μεγάλο πίθο που εντοπίστηκε κοντά στο πηγάδι τη δεκαετία του '60 – καταγράφησαν: ένα μολύβδινο αγγείο, τμήμα λαβής από χάλκινο αρυτήρα, οβελοί (ένας σχεδόν ακεραίος και περίπου 30 θραύσματα), εξαρτήματα από εσχάρες (3 καλοδιατηρημένα στοιχεία), μία αιχμή βέλους, τμήμα εγχειριδίου, μία βελόνη; και ένας αστράγαλος καρφωμένος με πέντε καρφιά, περικλεισμένος σε μολύβδινο κυκλικό πλαίσιο. Επίσης εντοπίστηκαν χάλκινα κοσμήματα π.χ. τμήματα από πόρπες και ενώτια, ένα ασημένιο κομβίο με σπείρες (σφραγίδα;) και νομίσματα.

Οστέινα

Σε ό,τι αφορά τα οστέινα ευρήματα, τα περισσότερα βρέθηκαν ανακατεμένα με κεραμικά όστρακα και περιλαμβάνουν μία οστέινη περόνη, οκτώ δόντια – ένα ίσως επεξεργασμένο, τμήματα οστών, καθώς και ένα επεξεργασμένο όστρεο αποσπασματικά σωζόμενο, και πέντε μεγάλους αστραγάλους.

Γυάλινα

Ανάμεσα στα κεραμικά όστρακα βρίσκονταν συχνά και γυάλινα ευρήματα, όπως τμήματα αγγείων τόσο αρχαϊκών όσο και μεταγενέστερων και ψέλλια.

Λίθινα

Αναφορικά με τα λίθινα ευρήματα αναφέρουμε εδώ την ανεύρεση εργαλείων, π.χ μυλόπετρα, τμήματα λίθινων περιρραντηρίων, τμήμα χεριού φέρον φιάλη, αλλά και θραύσμα αλαβάστρινου αγγείου.

Μικροευρήματα

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα μικροευρήματα που συλλέχθηκαν κατά το πλύσιμο και την ταξινόμηση του υλικού. Ξεχωρίζουν δύο πήλινα περιάπτα: ένα γραπτό σε σχήμα φιδιού και ένα σε σχήμα ημισέληνου, ενώ αξίζει να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι εντοπίστηκαν τουλάχιστον 32 αποστρογγυλεμένα όστρακα, στην πλειονότητά τους από μελαμβαφή αγγεία, 3 τετράγωνοι πεσσοί, ένας απιόσχημος, αποστρογγυλεμένα όστρακα με οπές κι ένα ιδιαίτερο ρομβόσχημο όστρακο με δύο οπές στο κέντρο (ίσως κομβία, παιχνίδια ή τμήματα από σείστρα ή ύγγες). Ακόμη, καταγράψαμε πήλινα αντικείμενα (χειροποίητα και μη) σε διάφορα σχήματα, πχ ένα φαλλόσχημο, έναν σβώλο, ένα σε σχήμα φασολιού αλλά και ένα πυραμυδοειδές σταθμίο. Ξεχωρίσαμε επίσης τουλάχιστον 13 όστρακα από ηθμούς, πάνω από 20 διάτρητες βάσεις αγγείων και άλλα τόσα όστρακα με οπές επιδιορθωσης – μάλιστα ορισμένα σώζουν ακόμη τον μολύβδινό του σύνδεσμο.

Επίσης, καταγράψαμε πάνω από 70 αγνύθες και 260 σφονδύλια, κυρίως αρχαϊκής εποχής, γεγονός που παραπέμπει είτε σε παραγωγή υφαντών εντός του ιερού ή στην πρακτική αφιέρωσης υφαντικών βαρών και ενδυμάτων στη θεά. Τέλος, επισημαίνεται η ύπαρξη μικκύλων αγγείων, περί τα 30 - στη μεγάλη πλειονότητά τους πρόκειται για κορινθιακές κοτυλίσκες και κυάθια.

ΔΙΑΧΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Τα αποτελέσματα των ερευνών μας κοινοποιούνται συστηματικά στην ακαδημαϊκή κοινότητα: - άρθρα υπό έκδοση εντός του 2020

- Αβραμίδου, Α. υπό έκδοση “Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα): Ευρήματα και λατρευτικές πρακτικές.” In P. Triantafyllidis (ed.), *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα*, Varos Village, Lemnos.
- Αμοιρίδου, Κ. υπό έκδοση, “Η Θασιακή Κεραμική στο Ιερό της Παρθένου Αρχαίας Νεάπολης: Κύλικες και Λεκανίδες”, στο 8^ο *Συμπόσιο Θασιακών Μελετών. Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Θάσος.
- Avramidou, A. forthcoming, “Athens and Neapolis in the Fifth Century BC: The View from the Parthenos Sanctuary”, in J. Neils and O. Palagia (ed.), *From Kallias to Kritias. Classical Culture: Athens in the Second Half of the 5th Century BC*, ASCSA. Athens.

- ομιλίες σε ημερίδες και συνέδρια

- Αβραμίδου, Α. “Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη / Καβάλα: ογδόντα χρόνια μετά τις πρώτες ανασκαφές”. Ημερίδα με τίτλο *Ανασκάπτοντας αρχαία ιερά*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 21 Νοεμβρίου 2019. Θεσσαλονίκη.
- Αβραμίδου, Α. και Κ. Αμοιρίδου «Το Ιερό της Παρθένου στην αρχαία Νεάπολη (Καβάλα): απολογισμός εργασιών», *ΑΕΜΘ* 2020.

Στόχος μας είναι η συνέχιση της μελέτης των ευρημάτων και κυρίως της κεραμικής και η αναζήτηση φορέων χρηματοδότησης περαιτέρω μελέτης, συντήρησης, σχεδίου και τελικής δημοσίευσης. Ήδη έχουμε έρθει σε επαφή με τοπικούς φορείς (Δήμος Καβάλας, Δημοφέλεια, Περιφέρεια, Ιμαρέτ) διερευνώντας τρόπους ανάδειξης του έργου και της τοπικής ιστορίας εν γένει, ευελπιστώντας σε ευόδωση των συνεργειών.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Δαμάσκος 2013: Δ. Δαμάσκος, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας*, ΙΜΘΣ 15, Θεσσαλονίκη.

- Καραγιαννακίδης – Λυκουρίνος 2009: Ν. Καραγιαννακίδης – Κ. Λυκουρίνος, *Νεάπολις–Χριστούπολις–Καβάλα, Οδοιπορικό στον χώρο και τον χρόνο της παλιάς Πόλης*, Δήμος Καβάλας, Καβάλα.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Οι αποικίες της Θάσου στο Β. Αιγαίο. Νεώτερα ευρήματα”, στο *Α΄ Τοπικό Συνέδριο. Η Καβάλα και η περιοχή της, Καβάλα 18–20 Απριλίου 1977*, Θεσσαλονίκη, 309–325.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, “Αρχαία Νεάπολις,” *ΑΔ* 43, 429–430.
- Λαζαρίδης 1953: Δ. Λαζαρίδης, “Άρτεμις Οπιταΐς εξ επιγραφής της Νεαπόλεως”, *Μακεδονικά* 2, 1941–1952, 263–265.
- Λαζαρίδης 1960: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις (Καβάλα)”, *ΑΔ* 16, Χρον., 219.
- Λαζαρίδης 1961–62: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις (Καβάλα)”, *ΑΔ* 17, Χρον. Β΄2, 235–238.
- Λαζαρίδης 1963: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις (Καβάλα), Θάσος, Αλυκή,” *ΑΔ* 18, Χρον. Β΄2, 257–258.
- Λαζαρίδης 1964: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις, Καβάλα,” *ΑΔ* 19, Χρον. Β΄2, 370–372.
- Λαζαρίδης 1965: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις (Καβάλα)”, *ΑΔ* 20, Χρον. Β΄3, 446.
- Λαζαρίδης 1967: Δ. Λαζαρίδης, “Νεάπολις (Καβάλα)”, *ΑΔ* 22, Χρον. Β΄2, 417.
- Λαζαρίδης 1969: Δ. Λαζαρίδης, *Νεάπολις–Χριστούπολις–Καβάλα, Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα.
- Μάλαμα 1998: Π. Μάλαμα. “Παναγία – Οδός Θ. Πουλίδου (οικ. Νούλα - Τζελέπη), *ΑΔ* 53, Χρον. Β2, 716
- Μπακαλάκης 1936: Μπακαλάκης Γ., “Νεάπολις–Χριστούπολις–Καβάλα”, *ΑΕ* 1936, 1–48.
- Μπακαλάκης 1937: Μπακαλάκης Γ., “Ανασκαφή εν Καβάλα και Καλαμίτσα”, *ΠΑΕ* 1937, 56–67.
- Μπακαλάκης 1938a: Μπακαλάκης Γ., “Εκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρθένου ἐν Νεαπόλει”, *ΑΕ* 1938, 106–154.
- Μπακαλάκης 1938b: Μπακαλάκης Γ., “Ανασκαφή εν Καβάλα και τοις πέριξ”, *ΠΑΕ* 1938, 75–102.
- Μπακαλάκης 1957: Γ. Μπακαλάκης, “Τραπεζοφόρο από το ιερό της Παρθένου”, *ΕΛΛΗΝΙΚΑ* 15, 324–329.
- Μπακαλάκης 1960: Γ. Μπακαλάκης, “Νεαπολιτέων”, στο *Τιμητικός Τόμος Μητροπολίτου Φιλίππων Χρυσοστόμου*, Καβάλα, 95–97.
- Μπακαλάκης 1980: Γ. Μπακαλάκης, “Μνημόσυνα, παράδοση και προσδοκίες”, στο *Α΄ Τοπικό Συνέδριο. Η Καβάλα και η περιοχή της, Καβάλα 18–20 Απριλίου 1977*, Θεσσαλονίκη, 121–127.
- Μπόνιας – Perreault 2009: Ζ. Μπόνιας – J.-Y. Perreault (eds.), *Έλληνες και Θράκες στην παράλια ζώνη και την ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Θάσος, 26–27/9/2008, Θάσος.
- Νικολαΐδου-Πατέρα 1990: Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, “Καβάλα – Αρχαία Νεάπολη”, *ΑΔ* 45, 1990, Χρονικά Β2, 379.
- Νικολαΐδου-Πατέρα 2017: Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Νεάπολις (Καβάλα), στο Α. Βλαχόπουλος, Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Αρχαιολογία. Μακεδονία Θράκη*. Αθήνα, 446–447.
- Παπαευαγγέλου-Γενάκου 2000: Κλ. Παπαευαγγέλου-Γενάκου, *Η Νομισματοκοπία της Νεαπόλεως* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη.
- *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*. Πρακτικά Αρχαιολογικού συνεδρίου, 9–11 Μαΐου 1986, Καβάλα – Θεσσαλονίκη.
- Ραφαηλίδου 2012: Σ. Ραφαηλίδου, *Η εξέλιξη της τεχνολογίας του μαρμάρου και οι εφαρμογές της στην αρχιτεκτονική από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή στη Μακεδονία και τη Θράκη* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Στεφανή, Ε., Ε. Τσαγκάρη, Α. Αρβανιτάκη 2019. *Από τον Νότο στον Βορρά. Αποίτες των Κυκλάδων στο βόρειο Αιγαίο*. Θεσσαλονίκη
- Στεφανίδου-Φωτιάδου 1986: Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου, “Το Ιμαρέτ της Καβάλας,” *Μακεδονικά* 25, 203–265.
- *Τοπικό* 1980: (π.α.) *Η Καβάλα και η περιοχή της – Α΄ Τοπικό Συμπόσιο (Καβάλα, 18–20 Απριλίου 1977)*, IMXA, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Belleli – Cultraro 2006: V. Belleli – M. Cultraro, “Leoncino Etrusco da Kavala”, *ASAtene* LXXXIV, 191–218.
- Brunet 1997: M. Brunet, “Thasos et son Épire à la fin du Ve et au début du IVe s. avant Jésus-Christ”, in P. Brulé – J. Oulhen (eds.), *Esclavage, guerre, économie en Grèce ancienne. Hommages à Yvon Garlan*, Rennes, 229–242.
- Chalazonitis (forthcoming): I. Chalazonitis, “Artemis beyond the polis of Thasos: the cult of the goddess in the Archaic northeastern Aegean”, in A. Tsingarida & I. Lemos (eds.), *Beyond the Polis. Collective Rituals and the Construction of Social Identities in Early and Archaic Greece (12th-6th centuries BC)*. Études d’Archéologie 13, CReA-Patrimoine.
- Coulié 2002: A. Coulié, *La céramique thasienne à figures noires (Études thasiennes, 19)*. Paris.
- Dana 2012: M. Dana, “Entre Crimée et Bosphore: d’une Parthenos à l’autre”, in *Sermens et paroles efficaces* [online], Paris – Athens, 289–308.
- Daux 1967: G. Daux, *Guide de Thasos*, Paris.
- Ghali-Kahil 1960: L. Ghali-Kahil, *La céramique grecque. Fouilles 1911-1956, Études thasiennes VII*, Paris.
- Grandjean – Salviat 2000: Y. Grandjean – Fr. Salviat, *Guide de Thasos*, Athens.
- Isaac 1986: B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden.
- Koukouli-Chrysanthaki, H. 1997. “Parthenos”, *LIMC VIII 1B Suppl.* Zürich – Düsseldorf, 944–948.
- Lazaridis, D. 1965. “Fouilles dans la région du Pangée” in *Huitième Congrès International d’Archéologie Classique. Le rayonnement des civilisations grecques et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 293–298.
- Lazaridis, D. 1971. *Thasos and its Peraia*, Ancient Cities 5. Athens.
- Loukopoulou 2004: L. Loukopoulou “Thrace from Strymon to Nestos”, in M.H. Hansen – T.H. Nielsen (eds.), *An inventory of Archaic and Classical Poleis*, New York, 854–869.
- Mulliez 2017: D. Mulliez (ed.), *Thasos. Métropole et colonies. Actes du symposium international à la mémoire de Marina Sgourou, Thasos, 21-22 septembre 2006*, ÉfA, Athens.
- Picard, O. 1990. “Thasos et Néapolis,” in Ch. Koukouli-Chrysanthaki – O. Picard (eds.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Thessaloniki, 541–548.
- Pouilloux 1954: J. Pouilloux, *Recherches sur l’histoire et les cultes de Thasos de la fondation de la cite à 196 avant J.-C.* Études Thasiennes 3. Paris.
- Prokova 2014: A. Prokova, *Die figürliche Tonvotive aus dem Heiligtum der Parthenos in der antiken Stadt Neapolis* (unpublished Ph.D. Thesis Universität zu Köln), Köln.
- Psoma 2016: S. Psoma, “Réflexions sur la localisation de la pérée thasienne et sur la foundation de Philippos”, in J. Fournier (ed.), *Philippos, de la préhistoire à Byzance. Études d’archéologie et d’histoire, BCH Suppl. 55*, ÉfA, Paris, 79–95.
- Schmidt-Dounas 2004: B. Schmidt-Dounas, “Frühe Peripteraltempel in Nordgriechenland”, *AM* 119, 107–143.
- Tiverios 2008: M. Tiverios, “Greek Colonisation of the Northern Aegean”, in G.R. Tsatsikhladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, Vol. 2, Leiden – Boston, 1–154.
- Tiverios 2012: M. Tiverios, “Αττικά αγγεία πολυτελείας στη Μακεδονία”, in M. Tiverios, V. Misailidou-Despotidou, E. Manakidou and A. Arvanitaki (eds.), *Archaic Pottery of the Northern Aegean and Its Periphery*, Thessaloniki, 39 – 52.
- Zannis 2014: A. Zannis, *Le pays entre le Strymon et le Nestos: géographie et histoire (VIIe-IVe siècle avant J.-C.)*, *Meletemata* 71, Athens.